

Questions, touching the judicial stage of revision of entering into legal force court decisions in connection with the reopened circumstances, are considered in the real article. In the article pay attention to the decision of concept «The reopened circumstances», the list of court decisions, subject to the revision in connection with the reopened circumstances is determined, grounds and judicial order of such revision are analysed.

Keywords: court, justice, judicial defence, civil procedure, judicial stage, decision of court, legal force of decision of court, reopened circumstances,

УДК 347.91/95:340.12:1

В. С. Бігун

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРО ПРАВО, ПРАВОСУДНІСТЬ І РОЗСУД (ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Постановка проблеми, аналіз окремих дослідницьких положень. Пропонована стаття — продовження викладу дослідження (результати якого вже публікувалися в цьому збірнику наукових праць [1]) щодо окремих проблем здійснення правосуддя в цивільному судочинстві. З-поміж уже дискутованих питань, висвітлених із філософсько-правових позицій, представлених на основі останніх досліджень передовсім української юридичної науки, зазначалися такі, як мета, предмет, право, суб'єкти, принципи здійснення правосуддя в цивільному судочинстві. Потребує додаткового зв'язування вже порушене питання про концепцію права в цивільному судочинстві, а також у цьому зв'язку — правосудність і роль розсуду.

Окремі ключові терміни філософсько-правового дискурсу правосуддя в цивільному судочинстві теж визначалися. Їхній зміст подано на основі енциклопедичних і дослідницьких узагальнень передовсім сучасної юридичної науки та практики (зокрема, рішень Конституційний Суд України). Так, судочинство визначається як процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду, правосуддя — як самостійна галузь державної діяльності, правозастосувальна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку справ; відтак розмежовано поняття «правосуддя» та «судочинство». Зазначалося, що форма, зміст і мета — істотні характеристики правосуддя. Правосуддя визначалося як певна цілеспрямована діяльність-мета, яка здійснюється і досягається за допомогою судочинства як форми, тому встановлювалися умови, за яких правосуддя у цивільному судочинстві вважається здійсненим.

У цьому фрагменті дослідження центральну увагу приділено питанням права, правосудності та розсуду в здійсненні правосуддя. Правосуддя (з позицій філософії права) пропонується розглядати як судове здійснення ідеї права. В цьому зв'язку ключовим є питання про те, що саме мається на увазі під поняттями «право», «ідея права». Також, якщо прийняти, що правосуддя як судове здійснення ідеї права є діяльністю суду, яку реалізують судді, які

«підкоряються виключно закону», то виникає питання про співвідношення понять «право» і «закон», зокрема з позицій філософії права, при здійсненні саме правосуддя (інакше, чи підстави говорити й про здійснення законосуддя?) — в даному випадку цивільного судочинства. Це питання носить не спекулятивний характер, адже правосуддя є формою здійснення судової влади, з-поміж властивостей якої є примус, відтак обов'язковість судових рішень. Тому в практиці правосуддя можуть виникати (й виникають) питання про роль права, зокрема в випадках, коли закон, на думку судді, може вважатися таким, що суперечить праву? Відтак і застосування такого закону, з розсуду судді, може вступати в суперечність із поняттям правосудності, як одного з (основних) змістовних критеріїв правосуддя. Ці та інші суміжні питання пропонується розглянути в статті.

Виклад дослідження з новим обґрунтуванням. Поставмо питання: про судове здійснення якого права йдеться в цивільному судочинстві? На перший погляд, найпростіша відповідь на нього — права цивільного. Проте енциклопедичне визначення поняття «цивільного права», як «галузі права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини...» [12, 365], на наш погляд, не відповідає на питання по суті (хіба що по формі) з позицій вимог філософії права, що має своїм предметом — ідею права, а завданням — пошук його смислу (смыслів). Відтак відзначимо, що в структурі цивільного права зазвичай виокремлюють цивільне процесуальне право, яке визначають як «сукупність і систему правових норм, предметом регулювання яких є суспільні відносини у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах територіальними судами загальної юрисдикції» [15, 365]. Саме встановлення відповідної норми права та правової вимоги як обґрунтованої і є завданням суду при судовому розгляді цивільної справи [14, 708].

Цивільне право в запропонованій дефініції конкретизується через поняття відповідних правових норм. Так, відповідні норми цивільного права прийнято поділяти на норми цивільного процесуального права та норми матеріальних галузей права, які містять норми, що стосуються особливостей здійснення правосуддя в цивільному судочинстві. Цивільне ж право загалом, зважаючи на природу відповідних його відносин і норм, відносять до галузі приватного права, яке визначається як «галузь об'єктивного права, що складається з юридичних (державно-вольових) норм, що врегульовують на засадах формальної рівності суспільні відносини між юридично правоздатними особами» [10].

Здавалося б, це визначення підтверджує тезу про те, що цивільне право здійснюється в цивільному судочинстві. Проте, по-перше, в цивільному судочинстві «здійснюються» не лише норми цивільного права (але й, наприклад, конституційного, сімейного, трудового тощо), а по-друге, на засадах формальної рівності врегульовують різні (чи, формально юридично, практично всі) суспільні відносини. Тобто цивільне право тоді слід представляти як «всеохоплююче» (таке, що регламентує суспільні й не лише відносини, наприклад, усіх юридичних і фізичних осіб). Саме таке розуміння й представляється, коли йдеться про цивільне право як право приватне.

Зазначені визначення загального поняття «цивільного права» можна піддати критиці й з позицій нормативізму та позитивізму. Останні схильні призводити до ототожнення понять «цивільне право» та «цивільне законодавство». Класична філософія права, яка зокрема з аксіологічних позицій розмежовує «належне» та «суще», таке трактування вважає необґрунтованим. Тому поняття «цивільне право» та «цивільне законодавство» (можливий альтернативний термін «цивільний закон», який, проте, потребує змістовного уточнення) слід розмежовувати.

Таке розмежування стає істотним при розгляді джерел походження цивільного права. Так, прихильники соціологічного праворозуміння (соціології права, соціологічної юриспруденції, правового реалізму тощо) стоять на тих позиціях, що джерелом походження права є передовсім соціум, соціальні умови, а не (чи не передовсім) держава. Це відзначав один із соціологів права, предтеча соціологічної юриспруденції, Євген Ерліх, який розрізняв норми так званого «державного права», поруч із нормами так званого «соціального права», які, вважає він, відшукують і застосовують судді, вирішуючи певні справи [4].

Прояви того, що визначають як «соціальне право», виявляють і сучасні правознавці. Зокрема, досліджуючи значення саморегулювання договірних цивільних відносин (за сучасним цивільним правом України в розумінні ЦПК), цивілісти визнають договір, через який воно здійснюється, джерелом норм цивільного права. При цьому нормативність у праві розглядається так, що право містить у собі правила поведінки для суб'єктів суспільних відносин. Виходячи з цього, джерелом норм цивільного права слід вважати будь-який акт-документ, який таке правило поведінки закріплює і відображає. Тому договір, у тих випадках, коли в ньому сторони закріплюють створене ними правило поведінки, відмінне від того, що встановлене в цивільному законі (ст. 6 ЦК), має розглядатися саме як джерело норм цивільного права [9, 26]. Відзначимо, що правознавець вважає, що, разом із тим, «саморегулювання договірних цивільних відносин здійснюється у визначених межах (абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України), дотримання яких є обов'язковим для учасників вказаних відносин».

Водночас думка про саморегулювання договірних цивільних відносин спонукає ще тезу про право (в даному випадку — цивільне) як динамічне явище. Іншими словами, право в цивільному судочинстві не є статичним явищем, натомість, воно наче оживає, коли стає об'єктом діяльності учасників цивільного судочинства — діяльності, в процесі якої й відбувається судове здійснення ідеї права — правосуддя.

Здійснення права — комунікативний процес. Як відзначає філософ права С. І. Максимов, «право реалізується не відокремленим суб'єктом, а в комунікативному процесі його відносин із іншими суб'єктами. Конкретні рішення здійснюються як суб'єктами права, так і органами права для забезпечення здійснення права. Центральним моментом, найбільш інтегральним вираженням таких рішень у ситуації, коли має місце конфлікт — між суб'єктом і нормою, а також між самими суб'єктами, — виступає суд. Саме суд є тим місцем, де право існує в усій його повноті» [5; 6].

Що конкретизує це «місце, де право існує в усій його повноті»? Його відображенням і гарантією є діяльність за принципом незалежності суддів і підкорення їх тільки закону (в Україні це конституційний принцип, передбачений ст. 129 Конституції України). Цей принцип (наприклад, у розробках теорії кримінального процесу) визначається, як «врегульована чинним законодавством демократична засада, яка передбачає здійснення суддями процесуальної діяльності без будь-якого незаконного впливу, а також непідзвітність суддів будь-кому та самостійне право кожного судді вільно брати участь у дослідженні доказів, обговоренні і прийнятті рішень за власним переконанням» [5, 186]. Як відзначають спеціалісти, «досліджуваний принцип є характерним не тільки для кримінального процесу, він отримав своє вираження і в цивільному процесі» [5, 28–29; 5.1].

Уточнімо зміст зазначеного принципу: чи є такий його елемент, як «підкорення тільки закону», самодостатнім чи то йдеться про нього виключно як допоміжну складову більш загального принципу незалежності судді? На нашу думку, існують підстави вважати його передовсім допоміжним, адже він забезпечує так звану негативну свободу судді в розумінні «свободи від будь-якого незаконного впливу». Водночас, існують підстави розглядати зазначений елемент принципу і як самостійний, аналізуючи його складові — такі поняття як «закон» — окремо.

У цьому зв'язку варто розглянути випадки, в яких суддя не зобов'язаний підкорятися закону чи коли закон не вважається правом. Так, у літературі висловлювалася думка про те, що «суддя може не підкорятися законам, які суперечать Конституції України, а також законам, що визначають права й обов'язки осіб, але не доведені до відома населення у встановленому порядку [Див., напр.: 5, 12, 35]. При цьому «аргументується, що підкорення суддів закону має зміст і межі, які залежать від суддівського угляду при оцінці доказів та тлумаченні правових норм» [5, 12]. Таким чином, судді мають певні можливості визначення того, що вважати законом і відтак того, чому підкорятися. Межі таких можливостей — тема окремого дослідження. Що важливо для цілей цього фрагмента нашого дослідження — це можливість припущення того, що саме суддя визначає, що визнавати законом.

Наведемо інший приклад, що визначає це припущення обґрунтованим як твердження: функцію *judicial review* у судовій системі США (використовуються переклади: судовий контроль, перегляд, ревію). Згідно з цією концепцією саме суди вповноважені визначати, «що є правом» (*what is law*), й відтак визнавати закони «неправомірними» (можливий переклад — «незаконними»), неконституційними [2, 22–23].

Ще один приклад (нещодавно введений в обіг української порівняльної процесуальної науки) — феномен процесуального інституту «присяжного анулювання» чи «анулювання закону судом присяжних» (*jury nullification*) [3]. Таке анулювання — це процес, у якому присяжні в кримінальній та інколи цивільній справах, виправдовуючи, інколи попри докази вини, підсудного чи звільняючи від юридичної відповідальності відповідача, фактично анулюють закон.

У широкому смислі присяжне анулювання — це будь-який оправдальний вердикт присяжних, незважаючи на порушення букви закону, тобто норми права, встановленої законом. Результатом застосування цього інституту є фактичне анулювання закону (часто, на думку присяжних, «несправедливого закону»). Наголосимо, що присяжне анулювання — це не обов'язково незгода з розпорядженнями (так званими інструкціями) судді про те, що вважати правом, але й незгода з тим, що присяжні повинні застосувати саме вказаний «закон» для оцінки діянь підсудного з огляду на певні обставини, встановлені судом.

Зазначені приклади інститутів здійснення правосуддя доводять, що предметом розсуду в судочинстві може бути й саме визначення того, що вважати правом чи законом. У певному розумінні можна говорити не лише про суддівський, але й судовий розсуд. У цьому зв'язку виникає проблема меж (зокрема, й зловживання розсудом), що може ставити під сумнів ідею правосуддя.

Погляньмо на питання підкорюваності виключно закону у зв'язку з питанням правосудності. Дотримання принципу незалежності і підкорюваності виключно закону вважається гарантією забезпечення законності та правосудності судового рішення. На думку одного з сучасних правознавців, «діяльність суду при розгляді цивільних справ має відтворитись в ідеї правозаконності, що повинна лежати в основі сучасного механізму цивільного судочинства. Таким чином, новим аспектом у розумінні вимоги законності судового рішення є ідея його «легітимності», тобто відповідності існуючому правопорядку, яка є складовою законності і відтворює його правосудність» [11, 7, 13].

Оминаючи розширеної дискусії гострого питання про зміст поняття «правозаконність», звернемо лише увагу на таку тезу про розбіжність між поняттям право і закон: «сліпе слідування букві закону робить судовий розгляд спору і його результат законним, але неправосудним» (Б. В. Малишев) [Див.: 7, 26–28]. Додамо, що під неправосудним судовим рішенням зазвичай розуміється «судовий акт, винесений всупереч встановленим фактичним обставинам справи або з істотним порушенням норм матеріального чи процесуального закону» [8, 147].

Зазначені визначення залишають невирішеним і дискусійним питання про критерії правосудності загалом і в цивільному судочинстві зокрема, водночас не заперечуючи правосудність як змістовний критерій правосуддя.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Окреслені в статті особливості здійснення правосуддя як судового здійснення (ідеї права) в цивільному судочинстві викладено в контексті питань про право, розсуд і правосудність. Розгляд цих питань засвідчує динамічність змісту поняття «право», зокрема поняття «цивільне право» в контексті правосуддя. Що є правом визначається у кожному конкретному випадку судом відповідно до вповноваженого розсуду. Відповідність праву свідчить про правосудність рішення; водночас невирішеними залишаються питання нюансів (критеріїв) правосудності у випадках суперечності закону та права. Підсумовуючи цей аспект дослідження, відзначимо необхідність подальшого філософсько-правового дослідження правосуддя в визначених аспектах із метою формування відповідної частини філософсько-

правової концепції правосуддя. Перспективи подальших досліджень полягають й у подальшому з'ясуванні нових контекстів здійснення правосуддя в цивільному судочинстві, з'ясуванні колізій та формул вирішення колізії суперечностей між критеріями принципів законності (як основи судового рішення) та верховенства права (як засади здійснення правосуддя в Україні, зокрема передбаченого Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (2010)).

Література

1. Бігун В. С. Правосуддя в цивільному судочинстві: обрис філософсько-правових особливостей здійснення (мета, предмет, право, суб'єкт, принципи) // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.]; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — О., 2009. — Вип. 51. — С. 356–361.
2. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. — К. : Юстініан, 2006. — 272 с.
3. Бігун В. Правосуддя як здійснення народовладдя. Присяжне анулювання закону // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 4–5 груд. 2009 р.). — Л., 2009. — С. 17–30; Правосуддя як форма здійснення судової влади народом. Анулювання закону судом присяжних // Держава і право. — 2010. — Вип. 47. — С. 26–33.
4. Бігун В. С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис) // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — С. 105–126.
5. Гринюк В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. О. Гринюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 228 арк.
6. Цитуються праці: Независимость советских судей и подчинение их только закону : дис. ... канд. юрид. наук / В. М. Петренко. — М., 1971; Сущность и обеспечение независимости судей и подчинение их только закону в советском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук / Н. Р. Максимов. — Свердловск, 1971; Принцип независимости судей и подчинения их только закону в советском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук / С. О. Юсупова. — Душанбе, 1972; Гарантии реализации принципа независимости судей и подчинения их только закону в гражданском судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук / Ж. Л. Акишева. — М., 1991; Правоприменительная деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и судов. Основные начала : учеб. пособие / Н. А. Громов, Ю. В. Францифоров. — М. : ПРИОР, 2000. — С. 76–85.
7. Максимов С. И. Правовая реальность как предмет философского осмысления : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / С. И. Максимов ; Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. — Х., 2002. — 435 л.
8. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. — К. : Практис, 2008. — 344 с.
9. Маляренко В. Т. Неправосудний вирок, рішення, ухвала або постанова // Юридична енциклопедія. — К., 2002. — Т. 4 : Н–П. — С. 147.
10. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С. О. Погрібний ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. — 36 с.
11. Сивий Р. Б. Приватне право в системі права України: поняття, критерії виокремлення, структура : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. Б. Сивий ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2006. — 16 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2006/06srbkvs.zip>
12. Фазикош Г. В. Судове рішення в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. В. Фазикош ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2008. — 20 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08fgvtes.zip>
13. Шевченко Я. М. Цивільне право // Юридична енциклопедія. — К., 2002. — Т. 6. — С. 365.
14. Штефан М. Й. Цивільне судочинство // Юридична енциклопедія. — К., 2002. — Т. 6. — С. 366.

15. Штефан М. Й. Судове рішення / М. Й. Штефан, О. О. Штефан // Юридична енциклопедія. — К., 2003. — Т. 5. — С. 707–709.
16. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право // Юридична енциклопедія. — К., 2002. — Т. 6. — С. 365–366.
17. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Шутенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2003. — 19 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2003/03sovdes.zip>

Анотація

Бигун В. С. Здійснення правосуддя в цивільному судочинстві: про право, правосудність і розсуд (філософсько-правові аспекти). — Стаття.

У статті окреслено особливості здійснення правосуддя в цивільному судочинстві в контекстах таких його характеристик, як право та розсуд. Правосуддя розглядається як судове здійснення (ідеї) права. Розкривається значення розмежування понять «право» і «закон» в цивільному судочинстві, значення розсуду в процесі здійснення судочинства.

Ключові слова: філософія права, філософія правосуддя, праворозуміння, правосудність, розсуд.

Аннотация

Бигун В. С. Осуществление правосудия в гражданском судопроизводстве: о праве, правосудности и усмотрении (философско-правовые аспекты). — Статья.

В статье обозначены особенности осуществления правосудия в гражданском судопроизводстве в контекстах таких его характеристик, как право и усмотрение (в судебном разбирательстве). Правосудие рассматривается как судебное осуществление (идеи) права. Раскрывается значение разграничения понятий «право» и «закон» в гражданском судопроизводстве, значение усмотрения в процессе осуществления правосудия.

Ключевые слова: философия права, философия правосудия, правопонимание, правосудность, усмотрение.

Summary

Bihun V. S. Adjudicating Justice in Civil Proceedings: on the Issues of Concept of Law, Justice-Based Decision Making and Discretion (Legal Philosophy Aspects). — Article.

The article treats the issues relating to the realization of justice in civil proceedings in the context of such its characteristics as the concept of law and discretion (in proceedings). Justice is seen as a judicial exercise of (an idea of) law. The article spells out the distinction between the concept of «right» and «law» in civil proceedings, the value of discretion in the implementation of justice.

Keywords: philosophy of law, philosophy of justice, concept of law, justice-based, discretion.